

מסכת ברכות - פרק ראשון

מאימתי פרק ראשון

הקדמה

מזה שכבר ידוע עצם החובה לקרוא אותה.

ותו - עוד קשה, מאי שנא דתני בערבית ברישא - מה טעם שנה התנא את דיני קריאת שמע של ערבית בתחילה, לתני דשחרית ברישא - היה לו לשנות את דיני קריאת שמע של שחרית המתפרשים להלן (ט, ב) תחילה[1].

מתרצת הגמרא, תנא אקרא קאי - דברי התנא הולכים על הפסוק שלומדים ממנו חיוב קריאת שמע, דקתיב "בשכבך ובקומך". ויהי קתני - וכך שונה המשנה, זמן קריאת שמע דשכיבה שלומדים מהפסוק 'בשכבך', אימת - מתי מתחיל, משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן. ובה מתיישבת גם השאלה השניה, שלכן מבארת המשנה בתחילה דיני קריאת שמע של ערבית, מפני שבפסוק נאמר קודם חיוב קריאת שמע בערבית, 'בשכבך', ואחר כך 'ובקומך'.

הגמרא מתרצת תירוץ נוסף על הקושיא השניה מדוע פתח התנא בקריאת שמע של ערבית, ואי בעית אימא, וליף - התנא לומד מבריתו של עולם, דקתיב "ויהי ערב ויהי בקר יום אחד", מבואר שהפסוק נקט תחילה ערב, ולכן אף במשנה נקט התנא בתחילה דיני קריאת שמע של ערבית.

שואלת הגמרא, אי הוי - אם כן שיש להתחיל בדיני הערב מפני שהתורה מקדימה ערב לבוקר, בפיפא של הפרק דקתני - ששינוי, בשחר - בקריאת שמע של שחרית, מברך שתיים לפני קריאת שמע, ופתיחה - ופתיחה - וברכה אחת אחר קריאת שמע. ובקרב - ובקרב - ובקריאת שמע של ערבית, מברך שתיים לפני קריאת שמע, ושתיים לפני קריאת שמע של ערבית, ברכות לאחר קריאת שמע. מדוע נקט התנא תחילה ברכות קריאת שמע של שחרית, לתני דערבית ברישא - היה לו לנקוט תחילה ברכות קריאת שמע של ערבית, כסדר בריאת העולם[2].

מתרצת הגמרא, התנא פתח בערבית - בזמן קריאת שמע של ערבית, מפני שכן הוא התורה הקדימה ערב לבוקר, ויהדר תני בשחרית - ולאחר מכן שונה התנא זמן קריאת שמע של שחרית, עד דקאי בשחרית - וכיון שעומד בדיני קריאת שמע של שחרית, פריש מיזי דשחרית - פירש את דיני ברכותיה להלן (יא, א), ויהדר פריש מיזי דערבית - ולאחר מכן חזר ופירש את דיני ברכות של ערבית.

אמר מר[3] - למדנו במשנה, משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן. ושואלת הגמרא, מברך - הרי ידוע שכהנים אימת קא אכילי - כהנים שטבלו לטומאתם, ממתי מותר להם לאכול תרומה, משעת צאת הכהנים, לתני - אם כן היה לתנא לשנות בפירוש משעת צאת הכהנים, ומפני מה נקט התנא זמן אכילת תרומה כתחילת זמן קריאת שמע.

מתרצת הגמרא, מלתא אגב אוף חיה קמשמע לן - טעם הדבר שנקטה המשנה כן, מפני שהתנא רצה להשמיענו דרך אגב דין באכילת תרומה[4], כהנים אימת קא אכילי - הכהנים שנטהרו מטומאתם ממתי מותרים לאכול בתרומה, משעת צאת הכהנים, וקא קמשמע לן דכפרה לא מעבדא - והחידוש בזה הוא, שאף טמא שחייב להביא קרבן לכפרותו, וכל זמן שלא הביא קרבן אסור באכילת קדשים, אין כפרתו מעכבת אותו מאכילת תרומה, ויכול לאכול בתרומה בצאת הכהנים לאחר הטבילה[5]. בדתניא בברייתא, שלמדו כן מהפסוק, שנאמר "ובא השמש ונקה ואחר יאכל מן הקדשים", ופסוק זה מדבר באכילת תרומה, ודורשים את הפסוק, שרק ביאת השמש - שקיעת השמש של היום שטבל בו הטמא, מעבדתו מלאכול בתרומה, ואין כפרתו - ואין הקרבת הקרבן מעבדתו מלאכול בתרומה.

שואלת הגמרא, ומאי דהאי - מניין לומר ש'ובא השמש', פירושו הוא ביאת השמש - שקיעת השמש של היום השביעי, והאי - ומה שכתוב 'ונקה', פירושו הוא נקה יומא - שהיום עבר ונטהר מחלל העולם ושקע כל האור[6], ומכאן אתה למד שיותר לאכול בתרומה מצאת הכהנים,

המשנה פותחת לבאר את זמן קריאת שמע של ערבית, ולאחר מכן תבאר את זמן קריאת שמע של שחרית, ודיני ברכותיהם. בטעם הדבר שהתנא פתח את מסכת ברכות בדיני קריאת שמע, כתב הרמב"ם* שראוי להקדים דיני ברכות קריאת שמע לכל ברכות אחרות, לפי שאין לך מצוה שאדם חייב בה בכל יום מלבד קריאת שמע, ואין ראוי לדבר על דיני ברכת קריאת שמע לפני שידבר על קריאת שמע עצמה, ולכן התחיל קודם בדיני קריאת שמע. והריא[7] כתב שהוא מושם ש'ראשית חכמה יראת ה', ועל כן היה סדר רבותינו הקדושים להתחיל סדר המשנה ביחודו של הקדוש ברוך הוא ולקבל עליו עול מלכות שמים ועול תורה והמצוות ערב ובוקר, שנאמר 'ובשכבך ובקומך'.

מהאמור 'ובשכבך ובקומך', לומדים שמצוות עשה לקרוא קריאת שמע בערבית בזמן שכיבה, ובשחרית שהוא זמן קימה, ומשנתנו דנה מתי הוא זמן שכיבה הראוי לקיים בו קריאת שמע של ערבית.

משנה. מאימתי קורין[8] את שמע בערבין - מאיזה זמן יכולים לקרוא קריאת שמע של ערבית ולצאת ידי חובה, משעה שהכהנים שנטמאו בטומאה שאסרה עליהם לאכול תרומה, וטבלו כדי להטהר מטומאתם, נכנסים לאכול בתרומתן - והתורה באכילת תרומה. אף על פי שהכהנים טובלים במקוה ביום להיטהר מטומאתם אינם מותרים באכילת תרומה, עד צאת הכוכבים, והוא כשייראו שלשה כוכבים בינונים[9]. וזמן צאת הכוכבים המתיר באכילת תרומה, הוא תחילת זמן קריאת שמע[10].

המשנה מפרשת מתי הוא סוף זמן קריאת שמע של ערבית.

אם לא קרא בתחילת הזמן[11], יכול עדיין לקרוא עד סוף האשמושה הראשונה - עד סוף השליש הראשון של הלילה, אבל לאחר מכן כבר אינו זמן שכיבה, ועבר זמן קריאת שמע, דברי רבי אליעזר[12]. וקכמים אוקרים, זמן הקריאה הוא עד חצות הלילה. רבן גמליאל אומר זמן הקריאה הוא עד שייעלה עמוד השחר - עד שיתחיל להתנוצץ אור השחר קודם עליית השמש[13].

מספרת המשנה מעשה בענין סוף זמן קריאת שמע.

מעשה היה וברא בניו של רבן גמליאל לאחר חצות הלילה מביית המושב - מסעודה, ומפני שמשך לבם אחר המשתה, לא קראו עדיין קריאת שמע. אקרו לו לאביהם לא קרינו עדיין את שמע של ערבית, ושאלתם האם יכולים לקרוא עכשיו לאחר חצות[14]. אומר להם רבן גמליאל לבניו, אם לא יעלה עדיין עמוד השחר, חייבין אתם לקרות קריאת שמע, לפי שגם לדעת חכמים שזמנה עד חצות, מודים הם שמן התורה זמנה כל הלילה, ורק מגזירה דרבנן אמרו עד חצות[15].

רבן גמליאל הוסיף ואמר לבניו, וליא זו בלבד - לא בקריאת שמע בלבד אקרו חכמים שזמנה עד חצות אף שמעיקר הדין זמנה כל הלילה, אלא בלבד מה שאקרו חכמים שזמנה עד חצות, מוצות מן התורה הוא עד שייעלה עמוד השחר. כגון, הקטר חלים של כל הקרבנות ואקרים של עולות, שנשחטו ונזרק דמם ביום, זמן מוצותן להקטירם על המזבח הוא עד שייעלה עמוד השחר. וכל - וכן כל הקרבנות הנאכלים ליום אחד, כגון תודה חטאת ואשם שנאכלים ביום הקרבתם ולילה שלאחריו[16], זמן מוצותן לאכול אותם הוא כל הלילה עד שייעלה עמוד השחר. אם פן שמצוות עד שיעלה עמוד השחר, למה אקרו חכמים בקריאת שמע ובאכילת קדשים שזמנם עד חצות[17], כדי להקטירם מן העבודה של אכילתם ויתחייב כרת, ולכן אמרו שזמן אכילתם הוא עד חצות ואחר כך נפסל מאכילתם[18], ולא יבוא לאכול לאחר עלות השחר[19]. וכן בקריאת שמע הטעם שחכמים סוברים שזמנה עד חצות, כדי שלא יאמר אדם לעצמו אוכל מעט ואישן מעט, ולאחר מכן קודם עלות השחר אקרא קריאת שמע, ועל ידי אונס שינה, יישן עד הבוקר ויפסיד מצות עשה של קריאת שמע[20].

גמרא. ושואלת הגמרא, תנא היבא קאי דקתני מאימתי - על מה נאמר דברי התנא שהוא שונה מאימתי מתחיל זמן קריאת שמע בערבית, שמשמע

זמן שבני אדם שוכבים, אולם אינו חושש כחכמים שהקדימו את הזמן לחצות. יא. יש מפרשים שהיה זה סעודת רשות. בית יוסף או"ח צט, א. יב. בכל הקרבנות ישנם חלקים שקריבים על גבי המזבח, והם הנקראים האימורים, וישנם חלקים שנאכלים לכהנים או לבעלים, והם נקראים בשר. עולה כולה קריבה על גבי המזבח, אף איברייה ובשרה. נמצא שהקטר חלבים הוא בשאר קרבנות, ואילו הקטרת איברים בעולה. יג. שחיטה וזריקת הדם של כל הקרבנות כשרים רק ביום. אמנם הקטרת אימורים כשירה בלילה, והמשנה כאן מפרשת שמן התורה מצותן כל הלילה. יד. ואם הגיע הבוקר ואינם על המזבח, נפסלים בלינה, ואין יכולים להקטירם עוד, רש"י. טו. כך אמרו בובחים (ג, א) שזמן אכילתם רק עד חצות. טז. זה זמן שראוי לשלש ראיית, טמאים שבעה ימים וטובלים, וחייבים להביא קרבן ביום השמיני (ויקרא טו, טז). וכן מצורע, לאחר שנטהר מצרעתו, מביא ביום השמיני קרבנות לטהרתו (ויקרא טו, טז). וכן יולדת, לאחר שנשלמו ימי טהרה, חייבת להביא קרבנות (ויקרא יב, ט). יז. שגם תרומה נקראת קודם, כמבואר ביבמות עד, ב. ושם מבואר המקור לכך שפסוק זה מדבר על אכילת תרומה.

א. בפתחה לפירוש המשניות. ב. פסקי רי"א בתחילת המסכת (מובא בשלטי הגבורים א, א מדפי הרי"ף), והובא בהגהה על הרמב"ם שם. ג. תהלים קיא, י. ד. דברים ו, ז. ה. וראה עוד בהקדמה למסכת ברכות מה שהובא בזה. ו. לדעת רוב האמוראים מצות קריאת שמע היא מצוה מן התורה, ראה להלן כ"א, א. קריאת שמע כוללת קריאת שלש פרשיות, א' פרשת שמע (דברים ו, ט-ז), ב' פרשת והיה אם שמעו (דברים יא, יג-ט), ג' פרשת ציצית (במדבר טו, ז-מא). וראה בשאגת אריה (ספ"א א-ב) האם כל שלשת הפרשיות דאורייתא, או רק חלקם. ז. שנאמר (ויקרא כב, ז) 'ובא השמש וטהר ואחר יאכל מן הקדשים כי לחמו הוא'. ראה נגעים יד, ג, ויבמות עד, ב. הגמרא תפרש מדוע המשנה תלתה תחילת זמן קריאת שמע באכילת תרומה לכהנים, ולא אמרה שזמנה בצאת הכוכבים. ח. שהלילה מחולק לשלוש אשמורות, כל אשמורה שליש לילה. גמרא ג, א. ט. שהם סוברים שהכתוב 'ובשכבך' היינו כל זמן שבני אדם שוכבים, ומעיקר הדין הזמן הוא כל הלילה, ומכל מקום אמרו חכמים עד חצות, כפי שיבואר טעמם בהמשך המשנה. י. טעמו של רבן גמליאל, מפני שסובר בביאור תיבת 'בשכבך' כחכמים, שהוא כל

מסכת ברכות - פרק ראשון

ב:1

פסוק כתוב, "וְהָיוּ לָנוּ הַיְיָהּ מִשְׁמַר וְהָיוּ מִלְּאֲכָה", הרי שסיום היום הוא בצאת הכוכבים. מבררת הגמרא את דברי הברייתא, מאי נאזמר - מדוע צריכים להביא פסוק נוסף, הרי בפסוק הראשון שנאמר שעשו מלאכה עד צאת הכוכבים, מוכח שהיום הוא עד צאת הכוכבים, וכי תימא ואם תאמר, שהכוונה היא שמבי נקרא שמשא ליינא הוא - משקיעת החמה מתחיל הלילה, נאינדה דקחשבי ומקדמי - והם שעבדו מעלות השחר עד צאת הכוכבים, המשיכו לעבוד לתוך הלילה, והקדמו לעבוד מעלות השחר לפני היום שמתחיל בנך החמה, תא שמיע לכך מביאה הברייתא ראייה מהפסוק הנוסף "וְהָיוּ לָנוּ הַיְיָהּ מִשְׁמַר וְהָיוּ מִלְּאֲכָה", שמפסוק זה מוכח שעבדו רק ביום, ויש ראייה שעד צאת הכוכבים עדיין יום".

מסיימת הגמרא קושייתה על מה שאמר ששיעור העני שנכנס לאכול פתו ושיעור כהן נכנס לאכול בתרומה הוא שיעור אחד, קא פלקא דעתיך - היה עולה בדעתנו לומר, דעני הנכנס לאכול פתו בכל יום, ודני אדם הנכנסים לאכול פתם בערבי שבתות, חד שיעורא הוא - שיעור אחד הם, כיון ששניהם מקדימים לאכול, נאי אמרת - ואם אומר אתה שעני הנכנס לאכול פתו בכל יום וכהן המותר באכילת תרומה, חד שיעורא הוא - שיעור אחד הוא, אם כן אף בני אדם הנכנסים לאכול פתם בערבי שבתות, וכנהנים המותרים לאכול בתרומתן, שיעור אחד הוא, וקשה שאם כן חכמים האומרים שזמנה הוא משעה שכהנים נכנסים לאכול בתרומה, היינו כדברי רבי מאיר האומר שזמנה משעה שבני אדם אוכלים בערבי שבתות, ובמה נחלקו, אלא שמיע מינה - אלא מוכח מאן שהזמן שעני נכנס לאכול שיעורא חוד - שיעור נפרד הוא, וכהן המותר באכילת תרומה שיעורא חוד - שיעור נפרד הוא, ואם כן הברייתא הראשונה הכותבת שזמן קריאת שמע הוא משעה שעני נכנס לאכול, חולקת על המשנה האומרת משעה שכהנים מותרים בתרומה.

דוחה הגמרא, לא, באמת אפשר לומר שעני שנכנס לאכול וכהן שנכנס לאכול בתרומה, חד שיעורא הוא - שיעור זמן אחד הוא, ולכך הברייתא הראשונה האומרת משעה שעני נכנס לאכול, אינה חולקת על המשנה האומרת משעה שכהנים, ועני שנכנס לאכול פתו במלאה בכל יום, ודני אדם שנכנסים לאכול בערבי שבתות, לאו חד שיעורא הוא - אינם שיעור זמן אחד, ואם כן שיעורו של רבי מאיר שהוא משעה שבני אדם נכנסים לאכול בערבי שבתות, אינו כמו השיעור של חכמים שהוא משעה שכהנים נכנסים לאכול בתרומה.

שואלת הגמרא עוד, ועני שנכנס לאכול פתו וכהן שנכנס לאכול בתרומה חד שיעורא הוא - שיעור אחד הם, ורימינדה אפשר להקשות על כך מהברייתא, מאימתי מתחילין לקרות שמע בערבין, משעה שקדש היום בערבין שבתות - משעה שאסור לעשות מלאכה בערב שבת, והוא בתחילת בין השמשות שהוא ספק יום ספק לילה, מפני שכבר ספק שבת הוא, דברי רבי אליעזר. רבי יהושע אומר, משעה שהכהנים מותרים לאכול בתרומתן, שהוא בצאת הכוכבים. רבי מאיר אומר, משעה שהכהנים מותרים לאכול בתרומתן, וטבילתם הוא קודם בין השמשות, כדי שיטהרו בהערב שמש. אומר לו רבי יהודה לרבי מאיר, והלא כהנים מקבוע יום הם מותרים, ואין קוראים בזמן זה קריאת שמע של ערבית, הרי עדיין לא הגיע זמן שכיבה. הברייתא ממשיכה להביא עוד דעות לתחילת זמן קריאת שמע של ערבית, רבי חנינא אומר, משעה שעני נכנס לאכול פתו במלאה, רבי אחאי ואמריי - רבי רבי אבהו אומר, משעה שרוב בני אדם נכנסין לקרבן וקרבן לאכילה.

דיקמא ביאת אורו הוא - אולי הכתוב 'ובא השמש' פירושו הוא זריחת השמש של היום השמיני, ומאי - ומה שכתוב 'ויהי' פירושו הוא ויהי נקרא - שנטהר הטמא על ידי הבאת הקרבנות, ורק בזמן זה מותר באכילת תרומה.

מתרצת הגמרא, אמר רבה בר רב שילא, אם כן שכוונת הפסוק היא, שאחר שיביא את הקרבנות מותר בתרומה, לויא קרא - היה צריך להיות כתוב בפסוק 'ויהי', שמשמעותו ציווי שיעשה האדם מעשה המטהר את עצמו, מאי - מדוע כתוב 'ויהי', שמשמעותו שהאדם נטהר מעצמו, אלא ודאי הכוונה היא ויהי ויהי - שהיום עבר ונטהר. ושייך הלשון 'טהר' על היום, כדאמריי אינשי - כפי שדרך האנשים לומר, אינערב שמשא ואדכי וימא - השמש הערובה ושקעה, והיום נטהר וחלף.

במערבא - בארץ ישראל, הא דרבה בר רב שילא לא שמיעיהו - את דברי רבה בר רב שילא בהסבר הפסוק 'ובא השמש וטהר' לא שמעו, ובעו ליה מיבעיא - אלא הסתפקו ככוונת הפסוק, הא - מה שכתוב 'ויבא השמש', האם פירושו ביאת שמשו הוא - שקיעת השמש של יום השביעי, ומאי - ומה שכתוב 'ויהי', פירושו הוא ויהי - שהיום עבר ונטהר, או דיקמא - או שמא, מה שכתוב 'טהר', פירושו ביאת אורו הוא - זריחת השמש של היום השמיני, ומאי - ומה שכתוב 'ויהי', פירושו הוא ויהי - שנטהר הטמא על ידי הבאת הקרבנות. והדר פשטו ליה מבריינא - ולאחר מכן פשו ספיקם מדברי הברייתא, כדקתני - ממה ששינונו בברייתא לגבי זמן קריאת שמע, משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן, סימן דרבה צאת הכוכבים, שמיע מינה - מוכח מהברייתא שביאת שמשו הוא, ומאי 'ויהי' ויהי וימא.

אמר ר - למדנו במשנה שתחילת זמן קריאת שמע הוא, משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן.

שואלת הגמרא, ורימינדה - ניתן להקשות סתירה מהברייתא על המשנה, מאימתי קורין את שמע בערבין, משעה שראו לו נר להדליק בביתו, נכנס לאכול פתו במלאה, ועד מתי נמשך זמן קריאתו, עד שעה שעומד העני לייפטר מותר קבועתו. מפרשת הגמרא, הסיפא של הברייתא שאומרת שזמן קריאת שמע הוא עד שעה שהעני עומד ליפטר מתוך סעודתו, ודאי פליגא אמתיניתין - ודאי חולקת על המשנה, שזמן זה הוא לפני סוף אשמורה הראשונה. אולם הרישא של הברייתא, שאומרת שתחילת זמן קריאתו הוא משעה נכנס לאכול, מי לויא פליגא אמתיניתין - האם מוכרחים לומר שחולקת על המשנה, ששינונו שהזמן הוא משעה שכהנים אוכלים בתרומתן.

דוחה הגמרא, לא, הרישא אינה חולקת על המשנה, שהזמן שהעני נכנס לאכול פתו וכהן מותר באכילת תרומה, חד שיעורא הוא - שיעור זמן אחד הם.

שואלת הגמרא, ורימינדה ניתן להקשות על תירוץ זה מברייתא אחרת, מאימתי מתחילין לקרות קריאת שמע בערבית, משעה שקדש היום בערבין שבתות, לאכול פתו בערבין שבתות, שהאוכל מוכן מבעוד יום, ונכנסים לאכול מיד, דברי רבי מאיר. וכהנים אומרים, משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן, סימן דרבה מתי הוא זמן זה, צאת הכוכבים. ואף על פי שאין ראיה דרבה - שלא מצאנו ראייה מפורשת שסיום היום הוא בצאת הכוכבים, ובר דרבה - מכל מקום יש מקצת ראייה, שנאמרי "ואנחנו עשים במלאכה, והעצים מוזיקים בקרמחים, מעלות השחר עד צאת הכוכבים". ואומר ובעוד

קודם הזמן שמתחיל לאכול, והכוונה היא משעה שמכניס לו לאכול. שאם לא כן, אין אוכל העני הרי אסור לאכול קודם קריאת שמע ותפילת ערבית כמבואר להלן ד, ב, אלא הכוונה היא, בשעה שמכניס לו לאכול, קורא שמע ומתפלל. תוספות. והריטב"א הוסיף, שזהו מה שכתוב בברייתא 'משעה שהעני נכנס לאכול' ולא כתוב 'משעה שהעני אוכל', כי התחלת זמן קריאת שמע אינו בזמן האכילה אלא בזמן שמכניס לו את האוכל. וראה במהרש"א שכתב שאמנם על משנתנו שאומרת שזמן קריאת שמע משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן לא הוצרכו התוספות לפרש כן, כי אפשר לפרש שכוונת המשנה לזמן ההיתר, שבצאת הכוכבים מותר לכהנים שטבלו לאכול בתרומה, ואין כוונת הברייתא לזמן שהם אוכלים תרומה בפועל, אבל בלשון הברייתא משעה שהעני נכנס לאכול פתו משמע שזה הזמן שהעני מתחיל לאכול בפועל. ז. לדעת התנא של הברייתא, מה שנאמר 'ובשכך', היינו בזמן שאנשים מתחילים ללכת לישון. ואילו במשנה, רבי אליעזר המקדים ביותר, מבאר את הכתוב 'ובשכך', כל זמן שבני אדם והולכים לשכב. ולדעת רבנן ורבין גמליאל 'בשכך' היינו כל זמן שבני אדם שוכבים. רש"י. ח. מה שאין כן בלשון החול שסתם בני אדם נכנסים להכין את הסעודה בסוף היום, ואחר שהכינו את הסעודה נכנסים לאכול. רש"י. תוספות מבארים שיש ראייה שהיום נגמר בצאת הכוכבים, אולם אין ראייה שאף לענין קריאת שמע כן הוא. וראה עוד ברבינו יונה, ורמ"ע מפאנו סימן ב. י. בעת בניית חומת ירושלים, באו הגויים להרוס את החומה, ולכן היו צריכים לשמור בלילה על החומה שלא יהרסו. יא. וכמו כן מוכח מפסוק זה שהיום מתחיל מעלות השחר ולא מן החמה. רש"י. יב. בני אדם מפני שהכינו מאלם מערב שבת, והכל מוכן ויכולים להתחיל בסעודתם מיד, ועני שאין לו הרבה לאכול ולהכין כי אם פת במלח. ריטב"א מאיר. רש"י לעיל פירש שעני מקדים לאכול שאין לו נר להדליק בסעודתו. יג. אין הכהנים יכולים לטבול בין השמשות, שהוא ספק שמא לילה הוא, ואם כן יצטרכו להמתין יום נוסף להערב שמש של אחר הטבילה, ולכן טובלים קודם בין השמשות מעט, ובכך יכולים לאכול בתרומה בצאת הכוכבים, שהוא כבר ודאי לילה. רש"י על פי שבת לה, א. יד. רבי יהודה סובר (בבבא לר, ב) שזמן בין השמשות הוא חצי מיל קודם צאת הכוכבים, ואם כן הכהנים טובלים קודם זמן זה, והוא עדיין יום משם והגמרא בהמשך תבאר מה רבי מאיר עונה לטענה זו. רש"י. טו. יש אומרים שהכוונה בימת

א. ואף על פי שבכמה מקומות כתוב בתורה 'וטהר' ומשמעותו ציווי על האדם שיעשה מעשה המטהר את עצמו, מכל מקום בכל אלו המקומות אי אפשר לטעות ולפרש 'טהר וימא', אבל כאן שיש לטעות, אם כוונת הפסוק שהאדם יטהר את עצמו היה צריך להיות כתוב 'ויהי'. ב. רש"י. אבל התוספות מבארים את דברי הגמרא, שהגמרא שואלת מנין שפירוש הכתוב 'ובא השמש' הוא שקיעת השמש, ופירוש הכתוב 'ויהי' הוא שנגמר היום לגמרי על ידי שיצאו שלשה כוכבים, ורק בזמן זה מותר לו לאכול בתרומה. אולי יבא השמש' פירושו הוא שהשמש התחילה לשקוע, וטהר' הפירושו הוא שבכך הטמא נטהר לגמרי, ומותר לאכול מיד אחר שקיעת החמה. והגמרא מתרצת, אם כן היה צריך להיות כתוב 'ויהי', מפני שהפסוק בא לומר שהאיש יהיה טהור, וכיון שכתוב 'וטהר', משמע שהפירוש הוא שהיום נטהר לגמרי, והיינו כשיצאו הכוכבים. אמנם, הפני יהושע כתב, שלפי גירסתנו שהגמרא שואלת 'דילמא ביאת אורו הוא' אי אפשר לפרש כדברי התוספות, ובאמת הבעל המאור והרשב"א שפירשו כדברי התוספות גרסו בדברי הגמרא 'ממאי דהאי ובא השמש ביאת אורו וכו' דילמא ביאת שמשו הוא', ועל זה אפשר לבאר שהגמרא דנה מנין שביאת השמש היינו בסוף השקיעה שהוא צאת הכוכבים שכבר אין אור השמש, אולי הוא בתחילת שקיעת החמה כשעדיין יש אור השמש. ג. מפני שארץ ישראל נמצאת בצד מערב של ככל, לכך נקראת ארץ ישראל 'מערבא'. ד. רש"י. והתוספות ר"ה דילמא ביאת אורו הוא, שסתפק של בני מערב היה אם 'וטהר' היינו צאת הכוכבים שהיום נטהר לגמרי, או 'וטהר' הוא שהאדם נטהר, ומיד בשקיעת החמה נטהר. והוכיחו מהברייתא, ששם מפורש שהזמן הוא בצאת הכוכבים. אבל מהמשנה שאמרו שהזמן של קריאת שמע הוא משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן לא יכלו להוכיח כן, שבמשנה אין מפורש שהזמן הוא בצאת הכוכבים, והיה אפשר לומר שהוא משקיעת החמה. וראה במהרש"א ובפני יהושע שביארו לשיטת רש"י מדוע הגמרא הוכיחה מהברייתא ולא מהמשנה ששם מפורש בה שזמן שהכהנים נכנסים לאכול בתרומה הוא בערב ולא בבוקר. ה. ולפיכך צריך להקדים כדי שיאכל כשיש עדיין קצת אור בחורף. רש"י. וראה עוד ברש"י ובתוספות רבי עקיבא איגר משינתו פסחים י. א. אמנם להלן מסיקה הגמרא שעני מאוחר מכהן, וזמן סעודתו אלא צאת הכוכבים, וראה במורה שדה מה שכתב בזה. ז. זמן קריאת שמע מתחיל זמן מעוט

מסכת ברכות - פרק ראשון

ב:2

לאכול פתו במלח **מאזוקר** יותר מצאת הכוכבים שהוא זמן שהכהן נכנס לאכול בתרומה, **שמע מינה**.

אמר רב - למדנו בברייתא, **אמר רבי יהודה** לרבי מאיר, **והלא פהנים** **מפיעוד יום הם טוֹבְלִים**, ואיך קוראים בזמן זה קריאת שמע של ערבית, הרי עדיין לא הגיע זמן שכיבה. שואלת הגמרא, **שפיר קאמר רבייה** - הקשה לו **רבי יהודה רבי מאיר**, ומה יענה על זה רבי מאיר.

מתרצת הגמרא, **רבי מאיר רבי קאמר רבייה** - כך אומר ומתרחק לרבי יהודה, **מי סברת דאנא אבין השמשות דידך קא אמרנא** - וכי סובר אתה שאמרתי לפי בין השמשות שלך שמתחיל זמן רב קודם צאת הכוכבים, וממילא יש זמן רב מלפני בין השמשות עד צאת הכוכבים, ולכך הטובל קודם בין השמשות, טובל בשעה שעדיין יום ואינו זמן שכיבה, **אנא אבין השמשות דרבי יוסי קא אמרנא** - אני אמרתי את דברי על בין השמשות שלדעת רבי יוסי, **דאמר רבי יוסי**, **בין השמשות נמשך פהרה** - כדי קריצת עין קודם צאת הכוכבים, **זה הלילה נכנס, וזה והיום יוצא**, ואי אפשר לעמוד עליו ולהבחין מתי מסתיים היום, ומתי מתחיל הלילה, וכיון שבין השמשות הוא זמן מועט קודם צאת הכוכבים, טובלים הכהנים בשיעור זמן מועט קודם צאת הכוכבים, ומאותה שעה מתחיל כבר זמן שכיבה, ולכן אפשר לקרוא בו קריאת שמע של ערבית.

מסיימת הגמרא את הקושיא, **נאי אמרת שהזמן של עני שנכנס לאכול פתו, וכדי הנכנס לאכול בתרומה, חד שעורא הוא** - שיעור אחד הם, אם כן נמצא, שרבי **הנינא** האומר שזמן קריאת שמע הוא משעה שעני נכנס לאכול פתו, **הנינו כשיטת רבי יהושע**, שאמר שזמנה הוא משעה שהכהנים מטהרים לאכול בתרומתן, **אנא שמע מינה** - מוכח מכאן, **שעורא דעני נכנס לאכול פתו במלח לחוד, ושעורא דכהן שנכנס לאכול בתרומה לחוד**. ואם כן הברייתא הראשונה שזמנה בה שזמן קריאת שמע הוא משעה שעני נכנס לאכול פתו במלח, חולקת על המשנה האומרת משעה שכהנים נכנסים לאכול בתרומה, **שמע מינה**.

מבררת הגמרא, **הי מינייהו** - איזה מבין שני זמנים אלו, עני שנכנס לאכול פתו במלח, וכהן שנכנס לאכול בתרומה, **מאזוקר**.

אומרת הגמרא, **מסתברא** - מסתבר לומר **דעני הנכנס לאכול פתו במלח מאזוקר** יותר מהזמן שכהן נכנס לאכול בתרומה שהוא צאת הכוכבים, **דאי אמרת** - שאם תאמר **דעני מוקדם מצאת הכוכבים**, אם כן נמצא שרבי **הנינא** האומר שזמן קריאת שמע הוא משעה שעני נכנס לאכול, **הנינו כרבי אליעזר** האומר שזמנה הוא משעה שקדש היום בערבי שבתות, והוא לפני צאת הכוכבים, ובמה נחלקו בברייתא, **אנא שמע מינה** - מוכח מכאן **דעני הנכנס**

הכוכבים, שכאמור הוא בשיעור מהלך יותר מחצי מיל מומן תחילת בין השמשות, שלדעת הגאונים הוא בשיעור זמן זה משקיעת החמה במערב, ולדעת רבינו תם זמן צאת הכוכבים הוא בשיעור מהלך ארבע מיל לאחר תחילת השקיעה הראשונה (ראה ביאור הגר"א אורח חיים רסא, ב וביאור הלכה שם ד"ה מתחילת ר"ה שהוא). יח. לסיכום ישנם שש שיטות בהתחלת זמן קריאת שמע של ערבית. א. דעת רבי אליעזר משעה שקידש היום, וזהו שקיעת החמה. ב. דעת רבי מאיר בברייתא אחרונה משעה שהכהנים טובלים וזה קצת לפני בין השמשות. ג. דעת רבי יהושע וסחם משנתנו משעה שכהנים נכנסים לאכול בתרומתם. ד. דעת רבי חנינא משעה שעני נכנס לאכול פתו במלח, וזה לאחר צאת הכוכבים. ה. דעת רבי מאיר בברייתא השניה משעה שבני אדם נכנסים לאכול פתם בערבי שבתות, וזהו דעת רבי אחאי בברייתא אחרונה לפירוש אחד ברש"י, וכתב שהוא מאוחר לכולם. [אך דעת הרשב"א שזמן זה שווה לזמן הרביעי, וכמו הסלקא דעתך בגמרא, ולשיטתם דעת רבי אחאי כדלהלן, והתוספות לעיל (ב, א) כתבו ששעה שנכנסים לאכול בערבי שבתות היא לפני צאת הכוכבים, ומשמע לשיטתם שזה השיעור השני לאחר דעת רבי אליעזר]. ו. דעת רב אחאי משעה שבני אדם נכנסים להסב בימות החול.

החול, ויש אומרים שהכוונה בשבת. רש"י. והוסיף עוד, שלדברי שניהם זמן זה מאוחר לכולם. אך המהרש"א הגיה בדברי רש"י, שאין זה מאוחר לכולם, שכן מדברי רש"י בסמוך מבואר, שזמן שכהנים נכנסים לאכול בתרומה מאוחר יותר מזמן שנכנסים להסב לסעודה. זו. ולא יכלו לומר שבאמת שניהם סוברים שהזמן הוא קודם צאת הכוכבים, ונחלקו כמה זמן קודם צאת הכוכבים, שלא מסתבר לחלק כל כך בשיעורי זמן שכיבה ולומר שיש כל כך הרבה שיעורים בזה, ואם זמן של עני שנכנס לאכול הוא קודם צאת הכוכבים מסתבר שזה אותו שיעור זמן שקדש היום בערבי שבתות, ותוספות. וראה עוד ברשב"א. יז. כתב רש"י שלדעת רבי יהודה בין השמשות נמשך כשיעור מהלך חצי מיל קודם צאת הכוכבים, כמבואר בשבת לד, ב (וראה בהגהות הגר"א וגליין הש"ס לרבי עקיבא איגר, שהעירו שבגמרא שם מבואר שהוא יותר מחצי מיל). נחלקו הראשונים ממתי מתחיל זמן זה, דעת הגאונים (מובאים בשו"ת מהר"ם אלאשקר סימן צו) שהוא מתחילת השקיעה שנגלגל החמה שוקעת במערב, ודעת רבינו תם (תוספות שבת לה, א ד"ה תרי; ופסחים צד, א ד"ה רבי יהודה) והרבה ראשונים, שהוא לאחר שהחמה נכנסת לעובי הרקיע (ונקרא שקיעה שניה), שהוא בשיעור מהלך ג' ורביעי מיל לאחר שקיעת גלגל החמה (ונקרא שקיעה ראשונה). מתוך מחלוקת זו, נחלקו הראשונים מתי הוא זמן צאת

מסכת ברכות - פרק ראשון

שהוא בחצות הלילה, והסימן הוא שכלבים צועקים [כה].

ואיבצית אימא - ואם תרצה אמור תירוך נוסף, כו'הו סוף משמרות קא חשיב - רבי אליעזר נותן סימנים לסוף המשמרות, וכי תימא - ואם תקשה הרי את סופה של משמרה האחרונה לא צריך לתת סימן אימתי הוא, שהרי הוא יום וכולם רואים שמתחיל היום. יש לומר ל'מאי נפקא מינה לתת בה סימן, ל'מיקרי קריאת שמע למאן דנגי בבית אפ' ולא ידע זמן קריאת שמע אימתי - שאדם השוכב בבית חשוך ואינו יודע אימתי מתחיל זמן קריאת שמע של שחרית, בשבילו מועיל הסימן שפיון דאשה מספרת עם בעלה ותינוק וינק משידי אמו ליקום וליקרי - שיקום ויקרא קריאת שמע, כי הוא סוף המשמרה האחרונה [כה].

אמר רב יצחק בר שמואל משמיה דרב, שלש משמרות הוי הלילה - שלש משמרות יש בלילה, ועל כל משמרה ומשמרה - ובכל משמרה, יושב הקדוש ברוך הוא ושואג בארי ואומר, אויבנים - לעם ישראל, שבעונותיהם - שבגלל עוונותיהם, החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי - בית המקדש, והגליתים לבין אוניות העולם.

מביאה הגמרא ברייתא נוספת שמדברת על שאגת הקדוש ברוך הוא. תנא, אמר רבי יוסי, פעם אחת הייתי מהלך בדרך, ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים כדי להתפלל, בא אליהו זכור לטוב ושמר לי על הפתח (והמתין לי) - והמתין לי בפתח [כה] עד שפניתי את תפילתי, לאחר שפניתי את תפילתי אמר לי, שלום עליך רבי, ואמרת לי, שלום עליך רבי ומורי, ואמר לי, בני מפני מה נכנסת לחורבה זו, אמרת לי, כדי להתפלל, ואמר לי, הנה הך להתפלל בדרך ולא להיכנס לחורבה, ואמרת לי, מתירא היית להתפלל בדרך שמא נפסקו בי עוקרי דרבים באמצע תפילתי, ולכן נכנסתי לחורבה, ואמר לי אליהו, הנה הך להתפלל בדרך תפילה קצרה - תפילת הבינוני, ולא להיכנס לחורבה. ממשיך רבי יוסי ואומר, באותה שעה למדתי מ'מנו שלשה דברים', למדתי שאין נכנסין לחורבה [כט], ולמדתי שמתפללין בדרך [ל], ולמדתי שהמתפלל בדרך מתפלל תפילה קצרה. רבי יוסי ממשיך ואומר מה שאמר לו עוד אליהו הנביא באותה הודמנות. ואמר לי אליהו הנביא עוד, בני, מה קול - איזה קול שמעתי בחורבה זו, ואמרת לי, שמעתי בת קול ש'מנהקת כיונה ואומרת [לא], אויבנים שבעונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין האומות. ואמר לי אליהו, נשבע אני בחיך וחי ראשי, לא בשעה זו בלבד אומרת השכינה כך, אלא בכל יום ויום שלש פעמים אומרת כך, ולא רק זו בלבד אומרת, אלא בשעה ש'שאר אל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי כנסיות וענין והא שפיה ה'קדוש ברוך הוא, הקדוש ברוך הוא מנגנע ראשו כמורה לדברים, ואומר, אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו - כך - אשרי כל זמן שהיה קילוס זה בתוך בית המקדש, מה לו לאיבני ש'הגדה את בניו - מדוע אני אביהם הגליתי את בני, ואוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם - מבית המקדש ששם היו זוכים לאכול מהקרבנות.

התבאר לעיל שאין נכנסין לחורבה, כעת מביאה הגמרא ברייתא שמבארת את הטעם שאין נכנסין לחורבה.

תנו רבנן, מפני שלשה דברים אין נכנסין לחורבה. מפני חשד, שמא יאמרו שזונה ממתנת לו שם, מפני סכנת המפולת, כיון שחומת חורבה רעועה היא, יש לחוש שמא תיפול עליו, ומפני סכנת המזיקין, שמצויים הם בחורבה.

ושאלת הגמרא, מדוע מביאה הברייתא הטעם שלא יכנס לחורבה מפני חשד, ותיפוק ליה - הרי אף בלא טעם זה אין נכנסין משום מפולת, ומה הנפקא מינה בטעם של חשד.

ושאלת הגמרא, קשיא דרבי מאיר ברייתא זו שבה רבי מאיר אומר שזמן קריאת שמע הוא משעה שהכהנים טובלים לאכול בתרומתן, אדרבי מאיר - על דברי רבי מאיר שהובאו בברייתא לעיל שאמר שזמנה הוא משעה שבני אדם נכנסים לאכול פיתם בערבי שבתות [כז].

מתרצת הגמרא, תרי תנאי אליבא דרבי מאיר - שני התנאים בעלי הברייתות נחלקו מהי שיטתו של רבי מאיר.

ושאלת הגמרא, קשיא דרבי אליעזר - דברי רבי אליעזר המובאים בברייתא זו שאומר שזמנה משעה שקידש היום בערבי שבתות, אדרבי אליעזר - על דברי רבי אליעזר במשנה, בה אמר שזמנה הוא משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן [כא] עד סוף אשמורה הראשונה.

מתרצת הגמרא, תרי תנאי אליבא דרבי אליעזר - שני התנאים נחלקו מהי שיטתו של רבי אליעזר. ואיבצית אימא - ואם תרצה אמור תירוך נוסף, רישא של המשנה שאומרת שזמן קריאת שמע הוא משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן, לאו רבי אליעזר היא - אינה מדברי רבי אליעזר, ומה שהמשנה מביאה 'דברי רבי אליעזר', הוא רק על דין הסיפא, שסוף זמן קריאת שמע הוא עד סוף אשמורה הראשונה [כב].

שינוי במשנה, שלדברי רבי אליעזר זמן קריאת שמע של ערבית נמשך עד סוף האשמורה הראשונה של הלילה [כג], ושאלת הגמרא, מאי קסבר רבי אליעזר, אי קסבר שלש משמרות, וכל משמרה הוא ארבע שעות, ל'מא - שיאמר שזמן הקריאה הוא עד ארבע שעות, ואי קסבר - ואם הוא סובר ארבע משמרות הוי הלילה - שהלילה נחלק לארבע משמרות, וכל משמרה הוא שלוש שעות, ל'מא - שיאמר שזמן הקריאה הוא עד שלש שעות, שהוא זמן מבורר וידוע, ולמה נקט את הזמן לפי המשמרות שאין זמנם ניכר.

מתרצת הגמרא, לעולם קסבר רבי אליעזר שלש משמרות הוי הלילה, וזמנה הוא עד ארבע שעות, והא קמ'שמע לך - וכמה שנקט 'עד סוף האשמורה הראשונה', ולא אמר עד ארבע שעות, רצה להשמיע לנו דאיבא משמרות ברקיע ואיבא משמרות בארבעא - שיש משמרות של מלאכים בשמים ויש סימן היכר לדעת את זמנן בעולם הזה [כד], ונמצא שגם זמן של סוף אשמורה הראשונה הוא מבורר וניכר.

דתנא, רבי אליעזר אומר, שלש משמרות הוי הלילה, ועל כל משמרה ומשמרה יושב הקדוש ברוך הוא ושואג בארי, ש'אמר ה' מורים ושאג ומקונו קדשו ותן קולו שאג ושאג על נהו"ו, ומזכר בפסוק שלש פעמים, 'שאג' 'שאג' 'ישאג', לומר שבשלושת המשמרות שואג ומתאבל על חורבן ביתו, וסימן לדעת אימתי הוא זמן כל משמרה ומשמרה, בעת משמרה ראשונה הקדוש ברוך הוא, במשמרה שנייה הכ'בנים צועקים, ובמשמרה שלישית הסמוכה ליום, התינוק וינק משידי אמו ואשה מספרת עם בעלה.

ושאלת הגמרא, מאי קא חשיב רבי אליעזר - הסימנים שנתן רבי אליעזר אימתי הם, בתחילת המשמרות או בסופן, אי תחלת משמרות קא חשיב - אם נתן סימן על תחילת כל משמרה ומשמרה, על תחלת משמרה הראשונה סימנא למיה ל' - לשם מה יש לתת עליו סימן לדעת אימתי הוא, אורתא הוא - הרי בעת צאת הכוכבים הוא, וידוע לכל, ואי סוף משמרות קא חשיב - ואם נתן סימן על סוף המשמרות, על סוף המשמרה האחרונה למיה ל' סימנא - למה לו לתת סימן על סוף משמרה אחרונה לדעת אימתי הוא, ומ'מא הוא - הרי תחילת היום הוא וידוע לכל.

מתרצת הגמרא, אלא רבי אליעזר חשיב - נותן סימן על סוף המשמרה הראשונה שאז נוער החמור, ותחלת משמרה האחרונה שאז תינוק יונק ובעל ואשה מספרים, ואמ'בציתא - ועל אמצע המשמרת האמצעית

הקדוש ברוך הוא. ז. תלמיד העונה לברכת שלום רבו, צריך לומר 'שלום עליך רבי ומורי', וכמו שפסק הרמב"ם (תלמוד תורה ה, ו) ושלחן ערוך (י"ד רפב, טו), ומקור לדבריהם ממה שענה רבי יוסי 'שלום עליך רבי ומורי', והוסף על ברכת אליהו הנביא שביכורו בלשון 'שלום עליך רבי' בלבד. הגהות רבי עקיבא איגר שלחן ערוך שם. וראה עוד בט"ז שם. ח. ראה לקמן כט, א, שאומר שלש ברכות ראשונות ושלש ברכות אחרונות, וכל הברכות האמצעיות כולל ברכה אחת שפותחת 'הבינוני'. וראה תוספות. ט. אף שתורה לא בשמים היא, מכל מקום היינו דווקא שלא מקבלים דין מפי נביא שאומרו דרך נבואה, אבל אם אומר דין שיש בו טעם ולמדו מרבותיו שומעים לו. מהר"ץ חיות. י. בת קול היא מידה העשירה להשמיע, והיא משתלחת לכל הלשונות פעמים לזה ופעמים לזה. רש"י סוטה לג, א. ויש אומרים שלא היו שומעין קול היוצא מן השמים, אלא מתוך אותו קול יוצא קול אחר, כמו שלפעמים אדם מכה בכח ושומע קול אחר היוצא ממנו למרחוק, ואותו קול היו שומעין לכך קורין אותו בת קול. תוספות סנהדרין יא, א. יא. הם בזמן אותם שלש משמרות המובאים לעיל. והשפת אמת דייק מלשון הגמרא, שכנגד שלוש פעמים שאומר כן בלילה, אומר כן גם ביום. והענין יעקב כתב, שהוא כנגד שלוש תפלות שמתפללים בכל יום. יב. בזמן שבת המקדש היה קיים נקרא הקדוש ברוך הוא מלך, אבל בזמן שגלו נקרא אב ולא מלך, כי כביכול אין הכסא שלם באותה העת. מהרש"א. יג. מהרש"א.

א. בפסוק לא מוזכר שאגתו היא כארי, אולם סתם שאגה המוזכרת בכתוב היא כארי. אגרות מהרש"א. ב. כתב רב האי גאון (תשובות הגאונים החדשות סי' קנח), ששלש משמרות אלו הם כנגד שלשה פרקים ששינוי כיומא (כ, א) שזו עוסקים בהם בעבודת בית אלקינו, וכמו ששינוי שם, בכל יום תורמין את המזבח בקריאת הגבר, וביום הכיפורים מחצות, וברגלים מן האשמורה הראשונה, וזכר הקדוש ברוך הוא לאותן שלש עונות ושואג עליהן. ג. וכן הם זמנים שיש לישראל להתאבל על החורבן, וכמו שנפסק בשלחן ערוך (א, ב) המשכים להתחנן לפני בורא יכוין לשעות שמשנתנות המשמרות, שהן בשליש הלילה ולסוף שני שלישי הלילה ולסוף הלילה, שהתפלה שיתפלל באותן השעות על החורבן ועל הגלות, רצויה. ד. שכבר הגיע הזמן הסמוך ליום והשוכבים יחד מספרים זה עם זה. רש"י. וכתב מהרש"א, שאף שבודאי הדברים כמשמעם וכפשוטם, יש בזה גם רמזים, וראה שם מה שכתב בוה. ה. הגר"א מפרש ש'בית' הוא ההר הבית, וכיון שנשאר ממנו כותל המערבי נקט לשון 'התורבתי'. אבל 'היכל' הוא הבית המקדש וזה נשרף לגמרי וכלה, ולכן נקטה הגמרא לשון שריפה. וראה הערה הסמוכה פירוש אחר ב'בית' ו'היכל'. ו. כתב רבי יצחק אייזיק חבר (פירוש אגרות) שכונת הגמרא מבוארת על פי מה שאמרו בחגיגה (ה, ה) על הפסוק (ויפיו יג, י) 'ודמע תדמע ותדר עיני דמעתי', ושאלת הגמרא שלש דמעות הללו למה, מבארת הגמרא אחת על מקדש ראשון ואחת על מקדש שני ואחת על ישראל שגלו. והן המה השלש שאגות ששואג

